

ÇOKLU ZEKÂ KURAMI VE ASKERİ OKUL HAYATININ ATATÜRK'ÜN LİDERLİĞİNE ETKİLERİ

Temuçin Faik ERTAN*

ÖZ

Türkçe'de önder ya da şef gibi kavramlarla da açıklanan lider üzerine pek çok çalışma yapılmış ve özellikle de eğitim bilimcileri konuya eğitim-öğretim sürecini önceleyerek yaklaşmışlardır. Mustafa Kemal Atatürk, liderlik konusunda belki de üzerine en fazla yazı yazılan, araştırma yapılan ve söz söylenen kişi olmuştur. Ama bu araştırma ve çalışmalardan çoğu, Atatürk'ün liderliğine bir giz, bir sır ya da uhrevi birtakım anlamlar yükleyerek yaklaşmışlardır. Oysa hemen herkes gibi Atatürk'ün de kişiliğinin oluşmasında, lider özelliğinin ön plan çıkmasında genetik faktörler, aile yapısı, okuduğu okullar ve yaşadığı çevre gibi faktörler değişen oranlarda belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Atatürk'ün olay ve olgular karşısındaki tutum ve davranışları, onun genetik, sosyal ve pedagojik geçmişinin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede Atatürk'ün liderliği, çoklu zekâ kuramını öne çıkarılarak ele alınmış ve bu çerçevede okul hayatı üzerinden bir inceleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çoklu zekâ kuramı, Eğitim- öğretim, Lider, Mustafa Kemal Atatürk, Okul.

THE EFFECTS OF MULTIPLE INTELLIGENCE THEORY AND MILITARY SCHOOL LIFE OF ATATURK TO HIS LEADERSHIP

ABSTRACT

There had been several researches on leadership concept which was clarified as pioneer or chief in Turkish language and specially pedagogs approached to this subject prioritizing educational process. Probably Mustafa Kemal was the one, on

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, E-Posta: tfertan@ankara.edu.tr

whom it was written, researched and said most. But most of these researches approached Mustafa Kemal's leadership ascribing some meanings such as mystery, secret or ethereal. Whereas like everyone, genetic factors, family structure, his schools and living environment were decisive in the process of forming his identity and prominence of his leadership feature. In this context Atatürk's behaviors and attitudes on events and facts emerged as parts of his genetic, social and pedagogic history. In this research, Atatürk's leadership is considered with the help of multiple intelligence theory and within this scope a research is made on his school life.

Keywords: *Multiple intelligence theory, Education, Leader, Mustafa Kemal Atatürk, School.*

Giriş

Türkiye’de en yaygın olarak kullanılan ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük’te lider; “Önder, şef; bir partinin veya kuruluşun en üst düzeyde yönetimiyle görevli kimse; bir yarışmada başta bulunan takım veya yarışmacı” şeklinde tanımlanırken, liderlik; “liderin görevi, önderlik” olarak ifade edilmektedir.¹ Oysa bu tanım Atatürk başta olmak üzere, lider kimliği ile tarihe mal olmuş kişilerin konumlarını açıklamak için yeterli değildir.

Şöyle ki; lider her şeyden önce takipçilerinin benimseyeceği vizyon ve hedeflerini ortaya koyan, bu vizyon ve hedefleri ifade ederken doğruları söyleyen ve ikna edici bir yaklaşım sergileyen kişidir. Eğitime önem veren lider, ihtiraslı değildir ve bencillığe karşıdır. Lider aynı zamanda kaynakları yerinde kullanan ve ümitsizliğe kapılmadan olay ve olguları sağlıklı değerlendiren bir niteliğe sahiptir.

Ancak liderlik herhangi bir sır, giz ya da rastlantılarla açıklanabilecek bir olgu da değildir. Liderlik, kişinin genetik faktörleri, yetiştiği çevre, okuduğu okullar ve içinde bulunduğu sürecin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-tarihsel nitelikleri ve bunlara eklenebilecek daha başka özelliklerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir insani özelliktir.

20. yüzyıla damgasını vuran ve 21. yüzyılda da etkisini devam ettiren Mustafa Kemal Atatürk ve liderliği ile ilgili akademik ve popüler bağlamda pek çok araştırma yapılmış, yazılı ve sözlü bilgiler aktarılmıştır. Bu tür çalışmaların hemen hepsinde temel hareket noktası Atatürk’ün biyografisi olmuştur. Atatürk’ün çocukluğundan başlayarak ölümüne kadar, bütün yaşadıkları etrafında bir liderlik profili çizilmiştir. Fakat bu çalışmaların

¹ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 1585-1586.

çoğunda, Atatürk'ün sadece askeri ve siyasi başarıları üzerinde durulmuş, zaman zaman da insani özellikleri gözler önüne serilmiştir. Ancak bunlar yapılırken çoğu zaman tarih metodolojisinin vazgeçilmezleri olan neden-sonuç ve zaman-mekân ilişkisi gözden kaçırılmıştır.

Örneğin Atatürk'ün ailesinden, doğduğu yerden ve okuduğu okullardan bahsedilirken, bunlar klasik bir biyografik çalışmanın klasik parçaları gibi ele alınmış ve söz konusu mazinin O'nun liderliğine giden süreçte oynadığı rol somut olarak ortaya konulamamıştır. Eğitim-öğretim sürecinin en başından sonuna kadar da bu bilgiler, Türkiye'de yaşayan hemen herkes tarafından ezbere dayalı olarak öğrenilmiş, öğretilmiş ve hatta bu ezber bilgiler tarih eğitim-öğretiminin vazgeçilmez birer parçası olmuşlardır.

Dünya açısından bakıldığında Mustafa Kemal Atatürk, tarih biliminin bir örneği olabilir. Ama Atatürk Türkiye açısından bir ders, bir disiplin ya da bilim dalı içerisine sığdırılmayacak kadar önemli biridir. Daha doğrusu bir liderdir. Bu nedenle Atatürk ile ilgili araştırmalar, tarih metodolojisinin genel kurallarının bir parçası olmakla birlikte, sosyoloji, siyaset bilim, psikoloji, eğitim bilimleri gibi diğer alanlarla ilgili olup, Türkiye'nin geleceğe dönük vizyonu ile de yakından alakalıdır. Bu yüzden de Atatürk ile ilgili çalışmalarda bilimsel kurallar kadar, duygular ve siyasal eğilimler de kendilerine yer bulmaktadırlar.

Yukarıda ifade edildiği gibi bir biyografik çalışma için tarihin yararlanacağı çok sayıda bilim dalı ve disiplin vardır. Bunlardan biri de eğitim bilimleridir. Atatürk'ün eğitim-öğretim sürecinin liderliği üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlayan bir çalışma için ise eğitim bilimleri ile ilgili kuram ve kavramlar vazgeçilmez başvuru kaynaklarıdır. Bu bağlamda yakın zamanların kuramı olmasına rağmen Çoklu Zekâ Kuramı, Atatürk'ün eğitim hayatı ile ilgili olarak bizlere ipuçları verebilir.

Eğitim bilimcilerine göre bireylerin farklı algılama, anlama, olaylara farklı yaklaşma, problemleri farklı biçimde çözme tarzları ve farklı öğrenme stilleri vardır.² Çoklu zekâ kuramını ortaya atan Gardner'a göre zekâ; problemleri çözme kapasitesi olarak bir ya da daha fazla kültürel yapıda değeri olan bir ürün olarak ortaya çıkmaktadır. Gardner çoklu zekâ kuramını geliştirdikten sonra bir özelliğin zekâ olabilmesi için bir dizi sembole sahip

² B.İlgin Başaran, "Etkili Öğrenme ve Çoklu Zekâ Kuramı: Bir İnceleme", **Ege Eğitim Dergisi**, Sayı: 5, 2004, s.7

olması; kültürel yapıda değerinin bulunması; aracılığıyla mal veya hizmet üretebilmesi; içinde problem çözülebilmesi gerektiğine işaret etmiştir.³

Gardner zekânın birden fazla bileşenden oluştuğunu iddia ederek, çoklu zekâ kuramının temelinde biyolojik ve kültürel boyutların yer aldığını savunmuştur. Değişik öğrenme türlerinin, beynin farklı bölgelerinde gerçekleştiğini düşünen Gardner, biyolojik etkenlere ek olarak da zekâ gelişiminin kültür ile de ilişkili olduğunu öne sürmüştür.⁴

Eğitim bilimcileri, bireylerde beliren zekâ türlerini genel olarak sekiz başlık altında toplamışlardır. Çoklu Zekâ Kuramı, savunduğu sekiz zekâ ile tüm dünyada ilgi görmekte ve eğitimde kullanılmaya çalışılmaktadır. Günümüze değin sadece dil ve mantık-matematik becerilerin önemsendiği düşünülürse, bilimsel bulgulardan yola çıkılarak önerilen diğer zekâlara sahip bireylerin de zeki olabileceği fikri yenidir. Bu nedenle, eğitimciler her zekâya eşit derecede değer verilmesini önermektedirler.⁵

Bu zekâ türleri sırasıyla şöyledir:

1. Dil bilimsel (Linguistic) Zekâ
2. Mantık-matematiksel Zekâ
3. Uzamsal (Spatial) Zekâ
4. Müzikal Zekâ
5. Bedensel-Kinestetik Zekâ
6. Sosyal (Interpersonal) Zekâ
7. Özdedönük (Intrapersonal) Zekâ
8. Doğal (Naturalistic) Zekâ⁶

Eskiden zekânın bir bütün olduğu öne sürülürken, yeni araştırmalarla bireylerin bu zekâ türlerini farklı ortamda kullandığı ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün eylem ve kuramsal açıdan düşündüklerine baktığımızda çoklu zekâ kuramının öngördüğü zekâ türlerinin etkili bir biçimde işe karıştığı görülmektedir.

³ Nilay Talu, "Çoklu Zekâ Kuramı ve Eğitime Yansımaları", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 15, 1999, s.165.

⁴ A.g.m., s. 8.

⁵ Çok zekâ kuramı ile ilgili olarak bkz. Nilay Bümen, **Okulda Çoklu Zekâ Kuramı**, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2004; Nilay Talu, "Çoklu Zekâ Kuramı ve Eğitime Yansımaları", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 15, 1999, 164-172.

⁶ Başaran, a.g.m., s. 9; Talu, a.g.m., s.166.

Bu zekâ türlerinden Mustafa Kemal Atatürk'e uygulanabilecek ve onun liderliğini açıklamak için kullanılacak olanların, Mantık-Matematiksel Zekâ ve Sosyal (Interpersonal) Zekâ olduğunu söyleyebiliriz.

Mantık-Matematiksel Zekâ, günümüzde zekâyı en çok açıklayan bilişsel yeteneklerden biridir. Bireyin mantıksal düşünme, sayıları etkili kullanma, problemlere bilimsel çözümler üretme ve kavramlar arasındaki ilişki ya da örüntüleri ayırt etme, sınıflama, genelleme yapma, matematiksel bir formülle ifade etme, hesaplama, hipotez test etme, benzetmeler yapma gibi davranışlarını kapsar. Matematikçiler, muhasebeciler, istatistikçiler ve bilgisayar programcıları, bu zekâ türü güçlü bireylere örnek olarak verilebilirler.⁷

Sosyal (Interpersonal) Zekaya gelince; bu zeka kapsamında insanlarla iletişim sağlama, onlarla empati kurma ve davranışlarını yorumlama yetenekleri bulunmaktadır. Politikacılar, liderler, psikologlar, öğretmenler, aktörler, turizmciler bu yeteneklerini iyi kullanan insanlardır.⁸

Öze dönük zekâ da bu çalışma kapsamında ele alınabilecek türlerden biridir. Bu zekâ türü, kendi bilgisini ya da kendini tanıma zekâsı veya kendini bilme ve yaşamı ve öğrenmesiyle ilgili sorumluluk alma yeteneği olarak açıklanmaktadır. Öze dönük zekâsı güçlü olan birey, kendi coşkularının sınırlarını anlayabilen, kendi davranışlarını yönetirken bunlara güvenebilen kişilerin özelliği olarak gösterilmektedir. Böyle bir kişi zamanında düşünmeyi, yanıtlamayı ve kendini değerlendirmeyi başarabilen kişi olarak değerlendirilmektedir.⁹

Eğitim bilimcilerine göre bireylerde belirtilen zekâların gelişimi de farklılıklar göstermektedir. Zekâda genetik olgular büyük ölçüde belirleyici olmakla birlikte başka etkenler de zekânın kullanılması ve geliştirilmesi açısından önemlidir. Genetiğin dışında zekânın gelişmesinde avantaj ya da dezavantaj yaratan çevresel etkenler olduğu iddia eden eğitimcilerden biri olan Armstrong, bu etkenleri şu şekilde sıralamaktadır:

a. Kaynaklara ulaşım şansı: Örneğin, eğer aile çok fakirse keman, piyano gibi müzikal zekayı geliştirebilecek enstrümanlar olmadığından bu zekanın güçlenmesi zorlaşabilir.

b. Tarihsel-kültürel faktörler: Okulda matematik ve fene dayalı programlar varsa ve bunlar önemseniyorsa, mantık, matematik zekası gelişir.

⁷ Talu, a.g.m., s. 166.

⁸ Ag.m., s. 167.

⁹ Başaran, a.g.m., s. 8.

c. Coğrafi faktörler: Köyde yetişmiş bir çocuk, apartmanda büyümüş bir çocuğa oranla bedensel zekasını daha çok geliştirebilir.

d. Ailesel faktörler: Ressam olmak isteyen bir çocuğun ailesi, avukat olmasını istiyorsa dil zekası desteklenecektir.

e. Durumsal faktörler: Kalabalık bir ailede büyümüş ve kalabalık bir ailede yaşayan bireyler doğalarında sosyallik (interpersonal) olmadıkça, kendilerini geliştirmek için daha az zamana sahip olurlar.¹⁰

Görüldüğü gibi kişilerin zekâ gelişiminde doğuştan getirmiş oldukları özellikler kadar, ailenin ekonomik durumu ve sosyal konumu, yaşanan mekân, yakın ve uzak çevre, coğrafi etkenler ve tarihsel-kültürel faktörler etkili olmaktadır. Bu faktörlere eğitimsel durumları da eklediğimizde bireyin zekâ gelişiminin daha anlaşılır olacağı söylenebilir.

İnsanların dünya görüşlerinin oluşmasında, geleneksel ile modern arasındaki duruşlarında doğdukları, büyüdüğü, öğrenim gördükleri şehirler, ortamlar son derece önemlidir. Ortalama insanlar için böylesi etkiler, kendileri ve yakın çevreleri açısından sınırlı bir etkiye sahipken, komutanlar ve devlet adamları açısından bakıldığında zaman zaman bir ülkenin kaderinin belirleyecek kadar ciddi bir sonuç doğurabilir.

Bir şehrin, bir kentin orada yaşayan hemen herkesin düşüncelerinde ve eylemlerinde aynı etkiyi yaptığı elbette söylenemez. Bu etki kişiden kişiye değişebileceği gibi, olay ve olgulara karşı farklı tepkiler de ortaya çıkabilir.

20. yüzyılın en önemli önderlerinden biri olan Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatında da bazı şehirler önemli etkiye sahiptir. Bulunduğu çevrenin siyasal, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik koşullarını pek çok insana göre daha iyi anlayabilecek ve algılayabilecek bir yeteneğe sahip olan Mustafa Kemal için, doğduğu ve büyüdüğü şehir kadar, eğitim-öğrenim gördüğü ve görev yaptığı yerler de anlam çıkarılacak coğrafi mekânlardır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Atatürk için kronolojik bir sıralama yapacak olursak; Selanik, Manastır, İstanbul, Şam ve Ankara, dünyayı algılama ve olaylara bakış açısından önemli yerleşim merkezleridir. Bu şehirlere 20. yüzyılın başlarındaki savaşlarda görev aldığı yerleri de eklemek mümkündür.

a) Mustafa Kemal, Selanik ve Selanik Askeri Rüştüyesi

Çoklu zekâ kuramı çerçevesinde Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğini ve bu liderliği etkileyen faktörleri ele aldığımızda, O'nun ailesi ile çevresini, büyüdüğü şehri ve eğitiminin ilk yıllarını geçirdiği okulları görmezlikten

¹⁰ Talu, a.g.m., s. 167.

gelemeyiz. Öncelikle Mustafa Kemal'in kalabalık bir ailesinin olmadığını belirtmek durumundayız. Babasını yedi yaşında iken kaybeden Mustafa Kemal'in kardeşlerinden sadece Makbule ile ileriye dönük anılarda kalabilecek bir yaşamı olmuştur. Kalabalık olmayan bir ailede büyüyen Mustafa Kemal'in babasını kaybetmesine karşın, annesinin ve yakın çevresinin ilgisine mazhar olduğu düşünülebilir. Bu durum çevresel açıdan incelendiğinde durumsal faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir başka durumsal faktör olan coğrafi konum da Mustafa Kemal'in yaşamında önemli bir yer tutmuştur. Şöyle ki, Selanik gibi imparatorluğun gelişmiş bir liman kentinde doğmuş ve büyümüş olmak, Mustafa Kemal'in düşüncelerinde ve eylemlerinde etkili olmuştur.

Makedonya, sıradağların birbiriyle çatışarak büyük dağ kütleleri oluşturduğu ve her kütlelerin diğerlerinden korkunç uçurumlarla ayrılarak bağımsız ve sarp yamaçlı birer doruk meydana getirdiği bir bölgedir.¹¹ Sarp dağları ve sel gibi akan ırmaklarıyla Makedonya, Osmanlı imparatorluğu içindeki çeşitli milletlerin bir yandan rastlaşarak karşılaştıkları bir yandan da kendilerine özgü farklı yaşayışlarını sürdürdükleri bir yerdir. Buraya Türklerin, 500 yıldan beri Doğulu ve Batılı bir sürü ırkı bir arada tutmak için uyguladıkları gevşek, fakat etkili organizmanın küçük bir örneği denebilir. Makedonyalılar, Müslüman, Hıristiyan ya da Musevi; Türk, Yunan, Slav, Ulah ya da Arnavut, hepsi ülkelerinin toprak yapısının ve en soğuktan en sıcağa kadar değişen iklimin gerektirdiği disiplinle sertleşmiş, sağlam, dayanıklı insanlardır. Batı uygarlığı bunlar üzerinde içten ve dıştan yumuşatıcı bir etki yapabilmiş ama Makedonyalılar yine bu birbirine karşı unsurlardan dolayı, kişisel özgürlüklerine sınıksız bağlı kalmışlardır.¹²

19. yüzyılın son çeyreğinde, Selanik Osmanlı Avrupa'sının en büyük vilayet merkezi ve liman şehri olmuştur. Tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Selanik'te de Müslüman ve Hıristiyan mahalleleri birbirinden ayrıydı.¹³ Daha genel bir ifadeyle Selanik, Makedonya vilayetinin denize açılan kozmopolit bir kentiydi. Mustafa Kemal de Hıristiyanların Müslümanlara ve Yunanlılara, Slavların Türklere ve birbirlerine karşı ayaklandıkları, Rumeli'nin tümünü oluşturan çeşitli unsurların birbirinden kopup dağıldıkları bir tedirginlik çağında¹⁴ şehrin iyi bir mahallesinden geçen ve en geniş caddelerden biri sayılan *İslahane* caddesindeki bir evde dünyaya

¹¹ Jorge Blanco Villalta, **Atatürk**, (Çev. Fatih Özsu), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982, s. 3.

¹² Lord Kinross, **Atatürk (Bir Milletten Yeniden Doğuşu)**, (Çev. Necdet Sander), İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 2007, s.19.

¹³ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, Cilt I., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2009, s.25.

¹⁴ Kinross, **a.g.e.**, s. 19.

gelmiştir.¹⁵ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra II. Abdülhamit tarafından sürdürülen barış yıllarında zenginliği giderek artan Selanik'in Mustafa Kemal'in çocukluk yıllarında vasat bir şehir olduğu söylenemez. Çünkü kent, 1889'da Sırbistan ve Viyana üzerinden demiryoluyla Avrupa'ya bağlanmıştır. Diğer bir demiryolu hattı da kenti, Bulgaristan üzerinden Avrupa'ya ve İstanbul'a bağlamaktaydı. Kentin elektrik ağı ise 1889'da kurulmuştur. Bu süreçte dokuma fabrikalarında pamuklu ve yünlü kumaş üretilmiş, yabancıların kontrolündeki Duyunu Umumiye İdaresi'nin bir bölümü olan ve Reji olarak bilinen devlet tekelinin himayesinde önemli ölçüde tütün ihraç edilmiştir.¹⁶

19. yüzyılın son kırk yılında, Selanik'in nüfusu yetmiş binden yüz binin üzerine çıkmıştır. Bu süreçte Teselya'dan ve diğer yerlerden gelen göçmenler kentin Müslüman nüfusunu arttırmıştır. Ama yine de kent nüfusunun yarısını oluşturan Yahudiler en kalabalık cemaat konumundaydı.¹⁷ Mustafa Kemal'in çocukluğu, delikanlılığı ve daha sonra da gençliği üzerinde biçimlendirici bir etki bırakacak olan Selanik, dağ eteklerinden yukarıya doğru tırmanan, büyük, durgun körfezinin sularına yayılan ve çevresindeki Roma, Bizans ve Türk surlarının sınırlarını çoktan aşmış çağdaş batı ölçütlerindeki rıhtım ve bulvarları boyunca iyice gelişmiş bir kent görünümündeydi. Yıkık istihkâmlarının üzerindeki karmaşık çatıların arasından minareler ve çan kuleleri yükseldi ve halkı kat kat yaşar gibiydi. Müslüman mahallesi en yukardan, tepeyi çevreleyen Ortaçağ surlarından başlar, Arnavut kaldırım, dik, dolambaçlı sokaklardan meydana gelen bir labirent şeklinde aşağıya doğru süzülürdü. Bunun altında ve limanın çevresinde, nüfusun aşağı yukarı yarısını oluşturan Museviler otururlardı. Rum Mahallesi, ikisi arasında, şehrin merkezini kaplar, çevresinde de denizle dağ arasında çeşitli yönlere doğru Bulgar, Ermeni, Ulah ya da Çingene ve en önemlisi her milletten 'Frenkler'in mahalleleri uzanırdı.¹⁸

1881 yılından 1893 yılına kadar uzanan genel nüfus sayımına göre Selanik Sancağı ve vilayetinde Müslüman halk çoğunluğu oluşturmasına karşın, merkezde Müslüman, Rum ve Yahudi nüfus arasında dengeli bir dağılım vardır. Belirtilen tarihlerdeki genel sayıma göre –ki bu tarihler Mustafa Kemal'in doğup büyüdüğü yıllara denk düşmektedir- Selanik'in merkez kazasının toplam nüfusu 103.544'tür. Bu nüfusun 29.489'u

¹⁵ Villalta, a.g.e., 6.

¹⁶ Andrew Mango, **Atatürk (Modern Türkiye'nin Kurucusu)**, (Çev. Füsün Doruker), İstanbul, Remzi Kitabevi, 2007, s. 51.

¹⁷ A.g.e., s. 51.

¹⁸ Kinross, a.g.e., s. 24.

Müslüman; 36.985'i Rum; 34.523'ü Yahudi; 1117'si Bulgar; 471'i Katolik; 149'u Ermeni ve 810'u yabancıdır.¹⁹

19. yüzyılın sonunda Selanik'in birçok semti orijinalliğini korumayı sürdürmüştür. Müslüman mahallelerinin ortasındaki meydanlarda mutlaka bir cami ve yanında bir din okulu bulunmaktaydı. Ayrıca hamamlar, erkeklerin bulunduğu kahvehaneler ve küçük özel bahçeler de vardı. Yoksul Yahudi mahallelerinde ise evler adeta birbirine yapışıkken, Rumlar gibi zengin olanlar sahildeki gösterişli villalarda oturmaktaydılar.²⁰

Mustafa Kemal 1881'den 1896 yılına kadar Selanik'te yaşamıştır.²¹ Öğrenim çağına gelen Mustafa'nın hangi okula gideceği konusunda annesi ile babası arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Annesi Mustafa'nın Hafız Mehmet Efendi'nin mahalle mektebine gitmesini istiyor, babası ise o dönemki yeni yöntemlerle eğitim yapan seküler Şemsi Efendi Mektebi'nde okumasını istiyordu. En sonunda önce mahalle mektebine başlayan Mustafa, birkaç gün sonra Şemsi Efendi Mektebi'ne geçmiştir. Atatürk, okul seçimindeki bu kararı için hayatı boyunca babasına minnettarlık duymuştur. 1888 yılında babasını kaybetmiştir. Bir süre Rapla Çiftliği'nde annesinin üvey kardeşi Hüseyin'in yanında kalıp hafif çiftlik işleriyle uğraştıktan sonra, eğitimsiz kalacağından endişe eden annesinin isteğiyle Selanik'e dönüp okulunu bitirmiştir.

Mustafa Kemal'in Selanik'teki kısa Mülkiye İdadisi deneyimi, onun sonraki yıllarda eğitim ve kültür alanında hayata geçirdiği düzenlemeler için önemli bir basamak olmuştur. Kaymak Hafız isimli öğretmenin Mustafa Kemal'i dövmesi,²² onda gelenekçi eğitim sistemine karşı belli bir kanaatin oluşmasına yol açmıştır.

Daha sonra 1893 yılında Selanik Askerî Rüştiyesi'ne girdi. Mustafa Kemal'in Selanik'teki eğitim-öğretim sürecinde birkaç okulun adı geçmekle birlikte, onun yaşamında asıl etkili olan okul Askerî Rüştiye'dir. O dönemde askeri rüştiyeler modern okul kapsamında olup, hem yabancı hem de yabancı dille eğitim yapan Türk okullarının açıldığı bu süreçte rüştiyelerde, Türkçeye daha çok önem verilmekte, yabancı dile ise diğer okullara göre iki yıl erken başlanmaktaydı. Fransızcanın yabancı dil dersi olarak okutulduğu bu okullarda, spor salonları da vardı. Sivil Rüştiyelerde ise Kur'an esasına göre

¹⁹ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 284-286.

²⁰ Mango, **a.g.e.**, s. 51.

²¹ 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarındaki Selanik ile buradaki sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. **Selanik (1850-1918)**, Derleyen Gülles Veinstein, (Çev. Cüneyt Akalın), İstanbul, İletişim Yay., 2014.

²² Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, s. 4.

eğitim verilmekte ve Arapça dersleri daha fazla idi. Yine askeri rüştiyelerde öğrenciler, yetenekleri ve durumlarına göre yükselibiliyorlardı.²³

Mustafa Kemal'in öğrenim gördüğü Selanik Askeri Rüştiyesi, Mithat Paşa Caddesi'nde yeni ve oldukça güzel bir binaya sahipti ve düzenli ve disiplinli bir okuldu. 1884 yılında açılan okulda, dersleri ihtisas esasına göre okutan ve çoğunluğunu subaylar teşkil eden bir eğitim ve yönetim kadrosu vardı. Selanik Askeri Rüştiyesinde de diğer askeri rüştiyelerde olduğu gibi, Mustafa Kemal'in kişisel gelişimine ve sonraki yıllarda liderliğine katkı sağlayacak bir eğitim-öğretim programı uygulanmaktaydı. Türkçe, derslerin yüzde 43'lük kısmını kapsarken, matematik-fen dersleri yüzde 12, sosyal dersler yüzde 7, Arapça-Farsça yüzde 20, Fransızca yüzde 9, uygulamaları dersler ise yüzde 9'unu teşkil etmekteydi.²⁴

Mustafa Kemal ile ilgili neredeyse bütün biyografik çalışmalarda geçen matematik öğretmeniyle olan diyalogu, onun daha o yıllarda matematik zekâsının ne denli geliştiğini göstermesi açısından önemlidir. Askeri Rüştiye'deki Matematik Öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Sabri Bey ona, anlamı mükemmellik, olgunluk olan "Kemal" adını verirken,²⁵ Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Nakiyüddin Bey, özgürlük düşüncesiyle genç Mustafa Kemal'in düşünce yapısını etkilemiştir.²⁶

Mustafa Kemal, askeri rüştiyede diğer öğretmenlerinin de dikkatini çekmiş ve kısa zamanda çavuş rütbesine yükseltilmiştir. Öğretmenin yokluğunda onun yerine geçen Mustafa Kemal, kara tahta önünde arkadaşlarına ders vermeye başlamıştır. Daha o yaşlarda öğretmenlik rolünü rahatlıkla yerine getiren Mustafa Kemal, zaman zaman da mevcut otoriteye karşı bir duruş da göstererek liderliğin yanı sıra direnme yaklaşımının da ipuçlarını vermiştir.²⁷

Mustafa Kemal'in askeri rüştiyenin son sınıfında almış olduğu notlara bakıldığında, Sadece Tarih-i İslam dersinden tam puan alamadığı, toplam 443 notla dördüncü olarak okulu tamamladığı görülmektedir.²⁸ Mustafa Kemal'in fen-matematik derslerinin diğer okullara göre daha yoğun olduğu

²³ Ali Güler, **Sarı Paşa. İnsan Atatürk**, Berikan yayınevi, Ankara, 2007, s. 63-64.

²⁴ Yusuf Çam, **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar. Rüştiye-İdadî (1892-1902)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991, s. 73.

²⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri**, Güven Basımevi, Ankara, 1963, s. 8; İğdemir, **a.g.e.**, s. 4

²⁶ Güler, **Sarı Paşa...**, s. 66.

²⁷ Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, (Çeviren Ayhan Tezel), Beşinci Baskı, Sander Yayınları, İstanbul, 1973, s. 33-34.

²⁸ Ali Güler, **Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Aldığı Notlar (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s. 10.

Askeri Rüştiye'den tam not olan 444'ten bir eksikle, yani 443 toplam notla mezun olması, sonraki yıllarda hem askeri hem de siyasi hamleleri için ipucu verebilecek bir pedagojik sonuçtur.

b) Mustafa Kemal, Manastır ve Manastır Askeri İdadisi

Mustafa Kemal, Kuleli Askerî İdadisi'ne girmeyi düşündüyse de ona ağabeylik yapan Selânikli subay Hasan Bey'in tavsiyesine uyarak Manastır Askerî İdadisi'ne kaydoldu. Selanik ve Kosova ile birlikte Makedonya'nın üç önemli vilayetinden biri olan Manastır, Balkanlara bağlanan yollar üzerinde olması nedeniyle stratejik açıdan büyük öneme sahipti. Sıra dağlar arasında genişleyen ovanın yüksek bir yerinde kurulmuş olan Manastır, Arnavutluk, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan ile çevrilmişti. Bu yüzden stratejik açıdan önemli bir konumda bulunan Manastır, Makedonya'nın başlıca askeri merkezi konumundaydı. Diğer yandan bir taşra şehri olmasına karşın Selanik gibi kozmopolit bir hava da hâkimdi.²⁹

Mustafa Kemal'in geldiği dönemde yaklaşık 30 bin insanın yaşadığı Manastır'da Türkler ve Arnavutların oluşturduğu Müslümanlardan başka, Sırp, Bulgarlar, Ulahlar, Rumlar ve Yahudiler yaşamaktaydı. Siyasi açıdan son derece karışık olan şehirde Müslüman-Gayrimüslim mücadelesi olduğu gibi, Gayrimüslimler arasında kiliseler aracılığıyla ciddi bir egemenlik mücadelesi verilmekteydi.³⁰

Osmanlı Devleti'nde idadiler, yüksekokullara öğrenci hazırlayan orta dereceli okullar olarak bilinmektedir ve askeri idadilerin kurulması Tanzimat dönemine rastlamaktadır. 1845'te alınan karar doğrultusunda Bursa ve Bosnasaray'da açılan iki okulu, 1847'de Edirne ve Manastır'da açılan diğer iki askeri idadi izlemiştir.³¹

Mustafa Kemal, Manastır'daki eğitiminde de kendini bir anda çatışma ortamında bulmuştur. Makedonya'daki Türk otoritesinin Yunan ve Slav çeteciler karşısından gittikçe zayıfladığı bir dönemde öğrenime başlayan Mustafa Kemal,³² şehrin kozmopolit havasının ve zayıflayan otoritenin imparatorluğu nereye götürdüğüne dair Selanik'te beliren düşüncelerini, doğrulayan bir ortamla karşılaşmıştır.

1896-1899 yıllarında okuduğu Manastır Askerî İdadisi'nde tarih öğretmeni Kolağası Mehmet Tevfik Bey (Bilge), Mustafa Kemal'in tarihe

²⁹ Kinross, **a.g.e.**, s. 34-35.

³⁰ Güler, **Sarı Paşa...**, s. 76-77.

³¹ **A.g.e.** s. 69-71.

³² Kinross, **a.g.e.**, s. 35.

olan merakını güçlendirmiştir. Bu tarihte başlayan 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na gönüllü olarak katılmak istediye de hem İdadi öğrencisi olduğu için, hem de 16 yaşında olduğundan dolayı cepheye gidememiştir.³³

Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisini, tam not olan toplam 420 puanla ikinci olarak bitirmiştir.³⁴ Mustafa Kemal'in bu okulda diğer sınıflarda aldığı notlara bakıldığında, sadece fen-matematik derslerinde değil, genel tarih ve Osmanlı tarihiyle ilgili derslerden de tam puan aldığı görülmektedir. Bu da onun ilgisinin sadece askerlik sanatı ve fen dersleriyle sınırlı kalmadığını, onun dünya olaylarıyla da yakından ilgilendiğini göstermektedir.

c) Mustafa Kemal, İstanbul ve Harbiye

Mustafa Kemal'in Selanik ve Manastır'da yaşadıkları, Osmanlı Devleti'nin artık tükendiğini, ömrünü tamamladığını göstermesi açısından önemlidir. Önce, kozmopolit ve pek çok örgütün bulunduğu, herkesin birbirini boğazladığı Selanik üzerinden, sonra da deniz dışında pek çok açıdan benzer konumda bulunan Manastır üzerinden, Osmanlı Devleti'nin artık yaşayamayacağını görmüştür.

Dünya 20. yüzyıla girerken Mustafa Kemal'in de İstanbul'daki yaşamı başlamıştır. Mart 1899'da Mustafa Kemal Harbiye'ye girmiştir.³⁵ İstanbul o dönemde birbirinden ayrı iki şehir halindeydi, Haliç'in kuzeyinde Pera, yani Beyoğlu vardı, burası Hristiyanların şehri olarak anılırdı. Güneyde İstanbul tarafı vardı, burası ise Müslümanların şehri idi.³⁶ Harbiye, Pera'ya çok yakındı. Bu bölgede elçilikler ve konsolosluk binaları ile ülkenin hemen hemen bütün ticari faaliyetini ellerinde tutan yabancı kapitalist şirketlerin temsilcilikleri bulunmaktaydı.³⁷ Pera'nın sokaklarında Türkçeye pek rastlanmaz, daha çok Fransızca, Rumca, İspanyolca ve Ermenice konuşulurdu. Katolik, Ortodoks ve Gregoryen kiliseleri ile havralar da yine bu bölgede çokça bulunmaktaydı.³⁸ Pera modernliğin sembolü gibiydi.³⁹ Sokaklarda şık faytonlar gezer, mağazalar Viyana ve Paris'ten gelme en yeni mallarla dolar taşardı. Eğlence kültürünün geliştiği Pera'da, tiyatro, müzikhol, kabare ve kulüpler yer almaktaydı.⁴⁰

³³ Güler, *Sarı Paşa...*, s. 90-91.

³⁴ Güler, *Mustafa Kemal'in Notlar*, s. 16-17.

³⁵ Mango, *a.g.e.*, s. 65; Lord Kinross, *a.g.e.*, s.s. 38.

³⁶ Kinross, *a.g.e.*, s. 39.

³⁷ Villalta, *a.g.e.*, s. 42.

³⁸ *A.g.e.*, s. 43.

³⁹ Kinross, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 40.

Batılılaşmış Türkler, o dönemde yeni yerleşim merkezlerinden olan Teşvikiye’de otururlarken, Pangaltı ve Osmanbey’de Ermeniler oturuyorlardı.⁴¹ Büyükkada’da zengin İstanbulluların yazlık evleri yer almaktaydı.⁴²

İstanbul’un Müslümanların (Türklerin) oturduğu tarafı, Gayrimüslimlerin oturduğu Pera gibi gösterişli ve ıslıl ıslıl değildi. Şehrin bu kesiminde duvarlar yıkılıyor, boyalar dökülüyor, avluların taş döşemeleri çatlıyor, ara yolları otlar bürüyordu; geceleri de hiçbir kıpırtıya rastlanmıyordu.⁴³

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul, Avrupa kentlerini andırmaya başlamıştı.⁴⁴ İstanbul’un artık düzgün limanları, ulaşım ağı, sağlam evleri, geleneksel pazar yerlerine ek olarak alışveriş merkezleri, yeterli sayıda otelleri, geleneksel Rum meyhanelerinin yanı sıra restoranları ve et lokantaları, okulları ve hastaneleri vardı.⁴⁵ Bu dönemde İstanbul’da, Paris’tekine benzer çok katlı binalar inşa edilmeye başlanmıştı. Ancak kentin dar sokaklı, ahşap evli “oryantal” mahalleleri de kaybolmamıştı. Kentin zengin Müslümanları İstanbul’un daha “Avrupalı” semtlerinde yaşarlardı. O dönemin Avrupa kentleriyle kıyaslandığında kenar mahalleler çok azdı, günümüzdeki gibi bir gecekondulaşma kültürüne rastlanmıyordu.⁴⁶

Ancak bu modernleşen kentin olanaklarından en çok Gayrimüslimler ve Avrupalılar yararlanıyordu. Zengin Müslüman aileler bile Gayrimüslim doktor, dişçi, terzi, inşaatçı ve tesisatçıya gidiyor, onların dükkânlarından alışveriş ediyor, onlara ait kahve ve lokantalarda eğleniyorlardı.⁴⁷ Gezgin ve yerleşik yabancılar da özellikle İstanbul’un Moda semtindeki villalarında yaşıyor, kendi ülke konsolosluklarınca kurulan mahkemelerin yargısı altında korunuyorlardı. Yerli Gayrimüslimlerin çoğu da aynı yaşam standardını takip ediyorlardı.⁴⁸

Böylesi bir İstanbul manzarasında Harbiye’de öğrenime başlayan Mustafa Kemal, Makedonya’dan ilk kez ayrılmıştır. Mustafa Kemal, Selanik ve Manastır’da hem eğitim-öğretim hem de kozmopolit bir kentte nasıl yaşanacağı konusunda ciddi bir birikime sahip olarak başkente gelmiştir.

⁴¹ Mango, a.g.e., s. 65.

⁴² A.g.e., s. 69.

⁴³ Kinross, a.g.e., s. 39, 40.

⁴⁴ Mango, a.g.e., s. 41.

⁴⁵ A.g.e., s. 41.

⁴⁶ A.g.e., s. 41.

⁴⁷ A.g.e., s. 41-42.

⁴⁸ A.g.e., s. 42.

İstanbul, hemen herkes için sadece askerliğin, sosyo-kültürel faaliyetlerin merkezi değil, aynı zamanda siyasetin de en fazla konuşulduğu yerd. Selanik ve Manastır'da muhalefet daha etkin iken, İstanbul iktidarın kenti idi. Ancak Mustafa Kemal, Harbiye'ye muhalif düşüncelerle gelmişti.

II. Mahmut döneminde 1834 yılında kurulan Harbiye, Mustafa Kemal'in girdiği yıl olan 1899'da iyice olgunlaşmış ve Osmanlı'nın modern ama artık belirli eğitim-öğretim geleneğine sahip bir kurumu haline gelmiştir. Aslında 1899 yılı esas alındığında, Osmanlı yükseköğretim sistemi içerisinde modern eğitim-öğretim metotlarının uygulayan okulların, askeri okullar olduğu görülmektedir. 1863'te kurulan ancak faaliyeti uzun sürmeyen Darülfünun, ancak 1900'da tekrar açılacak ve kendini bulması yıllar alacaktı. Medreseler ise gün geçtikçe daha içe kapalı bir eğitim-öğretim tarzına yönelmiş ve toplumsal gelişmelerin dışında kalmıştı. Bu bağlamda Mustafa Kemal, ülkenin en modern yükseköğretim kurumunda yükseköğrenimine başlamıştı. Bu modernlik fiziki mekândan ders müfredatına, eğitim ve öğretim kadrosundan öğrencilere kadar Harbiye'yi ve mezunlarını farklı kılan bir yapıya işaret etmektedir.

Selanik ve Manastır geçmişi olsa bile Mustafa Kemal gibi birisi için Makedonya'dan ilk kez ayrılmak ve İstanbul gibi bir metropole gelmek belli bir dönem uyum sorunu yaratmıştır. Bunu Mustafa Kemal de kabul etmektedir. Bu nedenle Harbiye'nin ilk yılı Mustafa Kemal açısından iyi geçmemiştir.⁴⁹ Mustafa Kemal, bu ilk yılda derslerden istediği notları alamasa da, ülkesiyle ilgili sorunlara olan ilgisi giderek artmıştır.

Harbiye'de çevresine, Manastır'dan devam ettirdiği arkadaşlıklarının yanı sıra yeni dostlar ekleyen Mustafa Kemal'i, bu öğrenim sürecinde de yakından etkileyen öğretmenleri olmuştur. Fransızca öğretmeni Necip Asım Bey, Talim öğretmeni Rahmi Paşa bunların sadece iki tanesi idi.⁵⁰

Mustafa Kemal'in Harbiye yıllarına dair pek çok anı bulunmaktadır.⁵¹ Anılardan, bu dönemde Mustafa Kemal'in vatan, millet, Türklük gibi düşüncelerinin olgunlaşmış, modernleşmeyle ilgili yaklaşımlarının da sistemleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda Mustafa Kemal'in düşüncelerini arkadaşlarına aktarma konusunda da çaba içerisine girdiği ve

⁴⁹ Bayur, a.g.e., s. 9; İğdemir, a.g.e., s. 5.

⁵⁰ Güler, **Sarı Paşa...**, s. 108.

⁵¹ Bu anılardan bir kısmı şunlardır; Kazım Özalp, **Atatürk'ten Anılar**, Ankara, 1994; Asım Gündüz, **Hatıralarım**, İstanbul, 1973; Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

hatta daha fazla insana ulaşmak için bir gazete çıkarma girişiminde bulunduğunu görmekteyiz.⁵²

Mustafa Kemal, Harbiye'yi, 1902 yılında üç yıllık toplam 1498 notla, ilk on öğrenci arasına girerek, sekizinci olarak tamamlamıştır. Bir başka Selanikli öğrenci olan Ahmet Tevfik'in birincilikle mezun olması ilginçtir.⁵³

Sonuç

Bu makalenin başlığından da anlaşılacağı gibi, Mustafa Kemal'in Askeri Rüştiye'den Askeri İdadî'ye, Harbiye'den Harp Akademisi'ne uzanan eğitim-öğretim süreci, Mustafa Kemal'in Atatürk olmasını doğrudan etkilemiştir. Mustafa Kemal Atatürk, sadece asker değil, savaş sanatında ön plana çıkan bir komutan, sadece siyasi düşünceleri ve eylemleri olan bir siyasetçi değil, devlet adamıdır.

Mustafa Kemal, öğrenciliğinin ilk yıllarında, fiziksel ve psikolojik gelişiminden sonra, özgüven ve öz değer duygularından kaynaklanabilecek sorunları kolaylıkla aşmış ve olgunlaşma dönemine geldiği İstanbul'da, ülkenin içinde bulunduğu durumu daha yakından görmüştür. Analitik bir zekâya sahip olan Mustafa Kemal, kendince önce zihninde oluşturduğu çözüm önerilerini, ilk olarak arkadaşlarıyla paylaşmış, ardından da olay ve olgulara karşı doğru tepkiler vererek, tasarımlarını hayata geçirmiştir.

Askeri Rüştiye ve Askeri İdadî'de fen-matematik zekâsını geliştirerek mantıksal düşünmek, sayıları etkili kullanmak, problemlere bilimsel çözümler üretmek ve kavramlar arasındaki ilişki ya da örüntüleri ayırt etmek, sınıflamak, genelleme yapmak, hipotez test etmek, benzetmeler yapmak gibi davranışlar edinen Mustafa Kemal, okul dışı faaliyetleri ve özellikle de Harbiye'deki girişimleriyle de sosyal zekâsını ilerletmiştir. Bu durum da Mustafa Kemal'in insanlarla iletişim sağlamak, onlarla empati kurmak ve davranışlarını yorumlamak gibi yeteneklerinin doruğa ulaşmasında etkili olmuştur. Diğer yandan Mustafa Kemal'in liderliği öze dönük zekâ kapsamında ele alınacak olursa da, onun kendini ve çevresini anlayan ve algılayan bir kişi olarak zamanında düşünen ve harekete geçen bir kişilik profili çizdiğini söylemek mümkündür.

Kısa süreli sivil okullar bir tarafa bırakılırsa, Mustafa Kemal'in, komutan ve devlet adamlığı kişiliği üzerinde asıl rol oynayan eğitim kurumlarının askeri okullar olduğuna kuşku yoktur. Bu okulların müfredatları kadar, eğitim ve komuta kademesi ile öğrenci profili de Mustafa

⁵² Güler, *Sarı Paşa...*, s. 114.

⁵³ Güler, *Mustafa Kemal'in Notları...*, s. 26.

Kemal'in başarısında rol oynamıştır. Nitelikli arkadaş grubunun, Mustafa Kemal'in liderliğini tetikleyen etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşlarıyla, bir önceki ve sonraki sınıflardaki okul arkadaşlarının çoğunun, II. Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı, Milli Mücadele yıllarıyla Cumhuriyet dönemindeki tutum ve davranışları, onun çok nitelikli bir neslin parçası olduğunu göstermektedir.

Bu anlamda liderlik kadar, hangi dönemde, hangi süreçte ve hangi ortamda da lider olmak önemlidir. Mustafa Kemal Atatürk, çözülen bir imparatorluğun, ironik olarak en uzun yüzyılında doğan, ama gerçek anlamda en kısa yüzyılında kendisini gösteren bir neslin, bir kadronun, bir toplumun lideridir. Daha açık bir deyişle Atatürk, nitelikli ve kendini geliştirmiş bir neslin içinden sıvrilerek lider olmuştur.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, Cilt I., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri**, Güven Basımevi, Ankara, 1963.
- Bümen, Nilay, **Okulda Çoklu Zekâ Kuramı**, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Çam, Yusuf, **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar. Rüştüye-İdadî (1892-1902)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991.
- Güler, Ali, **Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Aldığı Notlar (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- _____, **Sarı Paşa. İnsan Atatürk**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007.
- Gündüz, Asım, **Hatıralarım**, İstanbul, 1973.
- İğdemir, Uluğ, **Atatürk'ün Yaşamı**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.
- Karpat, Kemal, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Lord Kinross, **Atatürk (Bir Milletten Yeniden Doğuşu)**, (Çev. Necdet Sander), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Mango, Andrew, **Atatürk (Modern Türkiye'nin Kurucusu)**, (Çev. Füsün Doruker), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

Özalp, Kazım - Özalp, Teoman, **Atatürk'ten Anılar**, Ankara, 1994.

Veinstein, Gülles, (Derleyen), **Selanik (1850-1918)**, (Çev. Cüneyt Akalın), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Villalta, Jorge Blanco, **Atatürk**, (Çev. Fatih Özsu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara,1982.

Makaleler

Başaran, B. Ilgın, “Etkili Öğrenme ve Çoklu Zekâ Kuramı: Bir İnceleme”, **Ege Eğitim Dergisi**, Sayı: 5, 2004.

Talu, Nilay, “Çoklu Zekâ Kuramı ve Eğitime Yansımaları”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 15, 1999.

Sözlükler

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

